

**Докторант Ақмарал Дәлелбекқызының
«6D020500 – Филология» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін зерделеген
«Қазіргі қазақ тарихи прозасындағы дәстүрлі ментальдікті бейнелеудің
жаңа парадигмалары» атты докторлық диссертациясына**

АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Бүгінгі жаңа ғасыр қоғамның әр саласындағы түбірлі өзгерістерге жаңаша пайымдаулар мен көзқарастарды қажет етуде. Ақпараттық кеңістіктің ұлғайып, қай салада да жаңғыру үдерістері белең алып отырған кезеңде түбегейлі өзгерістердің жүретіні сөзсіз. Осы ретте, адамзат үшін ежелден рухани құндылықтарды дәріптеп, эстетикалық-танымдық күзіреттілігімен ерекшеленетін сөз өнерінің маңызы ерекше. Жаңа ғасыр ғылым саласына үлкен мән үстеп отыр. Себебі, мәңгілік елдің рухани жаңғыруының басында әдебиет тұр. Адамзаттың рухани жаңаруының кепілі – әдебиеттің адам, қоғам өмірінде алатын орны, атқаратын қызметі тереңдей түсті.

Әрине, қоғамда жүріп жатқан сан қилы өзгерістер ұлттың ментальді ерекшелігін ескеріп отырады. Әр ұлттың санасы қоғамдағы өзгерістерді бірте-бірте қабылдап, меңгергеннен кейін бұл өзгерістер жүзеге аса бастайды. Ұлттың менталитетіне қоғамдағы саяси-идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің тигізетін ықпалы мол. Сол себептен де әр ұлттың белсенділігі, қоғамдық ортамен тығыз қарым-қатынасы ондағы өзгерістердің тиімділігіне кепіл болады.

Адамзат тарихында жүріп жатқан өзгерістер қай тұрғыда болса да адам санасына әсер етеді. Адам баласы өз айналасындағы, қоғамдағы әр қилы өзгерістердің бәрін бағдарлап, өзінің ой-толғамына салып отырады. Одан қорытынды шығарып, келешектегі әрекеттердің бағдарын айқындап, саралайды. Осы ретте әдебиеттің тарихпен байланысы, тарихи туындылардың мәні деген мәселелер алға шығады.

Қазіргі таңда менталитет пен ментальдік проблемасы зерттеу өзегіне алынып, «өмір сүру формасы», «өмірдің мәні», «ұлттық идея», «ұлттық таным», «ұлттық болмыс», «ұлттық құндылық» деген ұғымдармен қабат қолданылып келеді. Менталитеттің философиялық ұғымы табиғи және қоғамдық ерекше құбылыстардың бірі ретінде оған әлеуметтік ғылымдардың барлық тармағы ракурсында қарау өте өзекті болып отыр. Менталитет, ментальдік пен ұлттық кодтың ара жігін ажыратып, әрқайсысы әртүрлі мән-мағынаға ие екенін зерттеу өте маңызды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Тарихи проза, тарихилық, тарихи тұлға мен прозадағы ұлттық ерекшелік проблемасы әлем әдебиеттануында кең түрде үздіксіз зерттеліп келе жатқан тақырып. Қаламгер мен оқырман, қаламгер – көркем шығарма – оқырман мәселелері ұжымдық еңбектерде, өнер мен әдебиеттің рөлі мен қызметі жөнінде ой толғаған Еуропа және орыс ғалымдары Л.Н. Гумилев, С. Кьеркегор, А. Тойнби, А.А. Потебня,

В.В.Виноградов, М.М.Бахтин, Д.С. Лихачев, Ю.Я. Барабаш т.б. еңбектерінде қарастырылды. Ал отандық ғалымдар тұжырымды ой-пікір айтуды ХХ ғасырдың басында қолға алды. Тарихи туындыларға қатысты әдебиет зерттеушілері, қаламгерлер, әдеби сыншылар әр кездері толғамды пікірлерін білдірген. Халық ауыз әдебиеті, қазақ тарихи романы, оның көркемдік деңгейі мен жанрлық ерекшелігі туралы зерттеген Ә. Бөкейхан, Ж.Аймауытұлы, А.Байтұрсынұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов, М. Атымов, Б.Шалабаев, С.Қирабаев, С. Қасқабасов, М. Жолдасбеков, Р. Нұрғали, Ж.Тілепов, З.-Ғ.Бисенғали, Ө. Әбдиманұлы, Т. Сыдықов, Қ. Алпысбаев, Б.Әбдіғазизұлы, Ә.Тарақ сынды ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдарын басшылыққа алдық; романдағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелері жөнінде Р. Бердібай, М. Базарбаев, Ш.Елеукенов, Т. Кәкішев, Ж.Дәдебаев, Қ. Әбдезұлының еңбектері тақырыпты ашуға септігін тигізді; образ бен типтендіру, автор мен кейіпкер, стиль мәселелерін арқау еткен Қ.Жұмалиев, М. Хасенов, М. Қаратаев, З. Қабдолов, Ә. Дербісәлин, Г. Орда, М. Оразбек секілді ғалымдардың еңбектері жұмыстың тәжірибелік мазмұнын толықтыруға ықпал етті; уақыт пен кеңістік мәселелерін сөз еткен Б.Майтанов, А. Темірболат еңбектері зерттеу жұмысын жүргізуде басшылыққа алынды; қазақ романындағы психологизмді зерттеу нысанына айналдырған Г.Пірәлиеваның еңбектері ғылыми жұмыстың теориялық тірегі болды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың мақсаты – қазіргі қазақ тарихи прозасындағы дәстүрлі ментальдіктің жаңа парадигмаларын талдап, дәйектеу.

Осы мақсатты орындау үшін зерттеу жұмысының алдына төмендегідей міндеттер қойылды:

- Қазіргі әлемдік мәдени құндылықтар жүйесі мен менталитет мәселесін айқындау;
- Жаһандық өркениет және мәдени құбылыстың өзара сабақтастығын ашу;
- Көркем туынды құрылымын, ұлттық таным мен әлемдік қабылдаудың ара жігін айқындау;
- Прозалық туындылардағы автор, кейіпкер, тұлға проблемасын көркем мәтіндегі мекеншақ және авторлық идея мәселесімен үндестіре дәйектеу;
- Көркемдік әдіс синкретизмі мен жанрлық-стильдік құрылымды ашу;
- Көркем прозадағы ұстаным мен мәтін ықпалдастығы, стильдік-тілдік арналарды айқындап, дәйектеу.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Диссертацияда тарихи прозадағы дәстүрлі ментальдіктің басты парадигмалары жүйеленді. Атап айтқанда:

- ұлт тарихындағы айтулы оқиғалар, ұлт тағдыры мен халықтың ұлттық дәстүрі – ұлттың негізгі белгілері, сапа-қасиеті айқындалды;
- бүгінгі тарихи проза адамды халық, ұлт, дәуір шежіресін тануға бағыттауыны жүйелі түрде қарастырылып, дәстүрлі ментальділіктің басты моделінің бірі болатындығы негізделді;

– ұлт әдебиеті – халық менталитетіне ықпал ете отырып, өзінің тамыр-бастауын, көркемдік ойлау жүйесін, рухани сабақтастығын халықтың терең тарихынан алатыны М. Мағауин, Ж. Ахмади, Е. Тұрысов еңбектері арқылы дәйектелді;

– ұлттық мінез, код пен сана, ұлт психологиясы тарихи шығармалар арқылы жаңаша көзқарас тұрғысынан танылып, ментальділіктің бір сипатын танытты;

– ұлттық көркем әдебиет өзінің тәуелсіз болмысын орнықтырып, ішкі көркемдік құндылықтарын жетілдірумен қатар, әдебиеттің көркем тәжірибелерімен ықпалдаса дамып отырғаны сараланды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық және теориялық негізіне тарихи проза, тарихилық, тарихи тұлға мен прозадағы ұлттық ерекшелік, шығармашылық үдеріс проблемасын ғылымдар тоғысында кешенді зерттеген ғалымдардың, соның ішінде Т. Кәкішев, З. Сейітжанұлы, Ж. Дәдебаев, З.Бисенғали, Б. Майтанов, Қ. Әбдезұлы, Ө. Әбдиманұлы, Т. Сыдықов, Қ.Алпысбаев, А. Шәріп, А. Темірболаттың іргелі еңбектері алынды.

Зерттеу нысаны. Жұмыстың зерттеу нысанына тәуелсіздіктен кейін жарық көрген көркем туындылар, атап айтқанда, М. Мағауиннің «Шыңғыс хан және оның заманы» төрт томдық деректі тарихи хикаясы, Ж. Ахмадидің «Есенгелді би», Е. Тұрысовтың «Темірлан» атты тарихи романдары алынды.

Зерттеудің әдісі. Диссертациялық жұмыста интертекстуалдық, салыстырмалы, типологиялық, психологиялық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің теориялық және практикалық мәні. Диссертациялық жұмыстың нәтижелерін әдебиеттанудағы жаңа бағытты қалыптастыруда пайдалануға болады. «Тарихи проза», «Қазіргі әдеби үдеріс» пәндері бойынша қосымша материал бола алады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар. Диссертациялық зерттеуде ұлттық менталитеттің жаңа парадигмалары жүйеленіп, басты тұжырымдар айқындалды.

Бірінші парадигма. Бүгінгі таңда рухани құндылықтар арасындағы сабақтастық күшейе түсті. Әдебиет – халықтың өткені, қазіргісі мен болашағы. Қазақ халқының рухани құндылықтары, атап айтқанда ұлттық болмыс, ұлттық код, ұлттық құндылық, ұлттық мүдде, ұлттық рух мәселелері терең зерделенді. Әр халықтың өзінің тарихи тағдыры бар. Тарих болған жерде сол елдің мәдениеті, әлеуметтік жағдайы мен сөз өнері қоса дамиды. Қандай елдің де мәдени-әдеби құндылықтары сол елдің даму деңгейін, рухани болмысын танытады.

Екінші парадигма. Әр ел өздерінің даму процесінде алдарына қойған мақсат-мұраттарын жүзеге асыруды көздейді. Бұл күнделікті қарапайым тұрмыстық деңгейден өнер, ғылым, философия ауқымына дейін жүретін процесс. Тарихи проза – әдебиеттанудың кемелденіп дамыған жанры. Қазіргі қазақ тарихи прозасы бүгінгі әдебиетіміздің жаңаша көркемдік әдіс, бағыттары негізінде дамып, өзінің тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік, проблематикалық сипатын тереңдете түсіп, халықтың рухани тарихын, өткен

дәуірін, әлеуметтік-қоғамдық дамудың әртүрлі сатысындағы тағдырын көркем суреттеп отыр.

Үшінші парадигма. Әр дәуірде қоғамдық жағдайларға белсене араласып, өздерінің көзқарас-ұстанымдарын танытатын адамдар болады. Солардың ішінде – шығармашылық тұлғалардың орны ерекше. Оның шығармашылық әлемі арқылы қоғам танылады. Шығармашылық иесі ұлтына, тұратын аймағына қарамастан адамзатқа ортақ проблеманы қозғайды. Осы биіктіктен бүгінгі қазақ әдебиеті де көрінді. Көне дәуірден бері түркі жұрты тарихының бастау көзі, тарихы Ұлы Даладан басталды. Тарихи прозада дәуірдің тарихи-саяси сипатынан тыс, сол тарихи кезеңдегі адамзат болмысы, тарихи таным, тұлға психологизмі, автордың шығармашылық болмысы терең көрінді. Бүгінгі тарихи проза адамзат өміріндегі мәңгілік тақырыптар – бүгінде құндылыққа айналған – адам, өмір, тіршілік, тағдыр, тұлға, болмыс, құндылық, махаббат, жаратылыс секілді ғаламдық мәні бар мәселелерді арқау етті.

Төртінші парадигма. Ұлттық тарихи проза тарихи оқиғалардың хронологиялық, әлеуметтік-тарихи сипатын ашуда көптеген көркемдік әдіс-тәсілдерді игерді. Бүгінгі проза ірі тарихи оқиғаларды ғана емес, сол тарихи ортаның, ахуалдың ұлтқа, халыққа тигізген ықпалына, оның қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдағы рөліне басымдық берді. Автор көркем туындының шығарушысы ретінде оның тұтастығын орнықтырды. Қаламгер өзінің тақырыпты ашудағы шығармашылық еркіндігін толық жүзеге асыра алады. Осы ретте автордың белсенділігі жоғарылап, өзінің дербес шығармашылық тұлғасын айқын, жан-жақты таныта алды.

Бесінші парадигма. Бүгінгі тарихи шығармаларда тарихи дәуір көрінісіне баға беру, ондағы жеке тұлғалардың болмысын дәйектеу, өзіндік философиялық таным арқылы саралау, қоғам, адам, уақыт құндылығына әлемдік дүниетаным арналары арқылы түсіндіруге бой ұру байқалды. Қазақ қаламгерлері тарихи дәуір келбетіне сол мезеттегі тұрғыда емес, бүгінгі ұлт тарихындағы мәніне зер салады. Автордың туынды кеңістігіндегі рөлі, оқиғаны суреттеудегі, кейіпкердің ұлтқа тән болмысын ашудағы белсенділігі жоғарылаған.

Алтыншы парадигма. Көркем туындыда ұлттың ментальді ерекшелігі қазақ әдебиетіндегі көркемдік сипаттармен, әдеби шығармалардағы адамзат мәселесі, қоғамдағы гуманизм проблемаларымен үндес алынған. Әр ұлттың тарихи кезең оқиғасын суреттеу арқылы жалпы адамзат қоғамы, билік, тарихи тұлғаға тән ортақ сипаттар да айқындалды. Қоғамның әр дәуірінде өткен тарихи құбылыстар бүгінгі жаһандық деңгейдегі өзгерістермен, әлеуметтік-мәдени ұғымдармен, адамның ой-санасы, рухани болмысы мәселелерімен ықпалдасады.

Жетінші парадигма. Тарихи кезеңде қандай да бір тұлғалардың ерекше көрінетіні белгілі. Олар өзінің қайраткерлігімен, адами мінез-парасатымен, ой-толғанысымен, интеллектілік деңгейімен тұлғаланады. Адамның көркемдік танымы үнемі жақын мен алысты, төл дүние мен өзгенің болмысын салыстырып, дәйектеп отырады. Көркем туынды кейіпкерлері де қым-қиғаш тартыстың ортасында жүріп, жалпы адамзатқа ортақ мәселелер туралы

толғанып, өзінің ерекше ойлау жүйесін билік ету, батырлық, зұлымдық, қаһармандық пен үрей, соғыс, бейбіт өмір жайлы ұғымдарды саралауға бағыттап отырады.

Сегізінші парадигма. Көркем тіл – әдеби-эстетикалық ұғым ретінде ұлттың тілдік қуатын танытады. Қандай да бір әдеби туындылар дәуірдің рухани келбетін, сөз, тіл байлығын мүмкіндігінше ашып көрсетеді. Қазіргі көркем туындыларда сюжет дамуы, көркем бейненің тұлғалануы, автор мен баяншы бейнесі, көркемдік-бейнелеу құралдарының функциясы кеңейді. Ұлттық тілдің эмоционалдық-көркемдік сипаты қаламгердің тілдік қуатын айқындайды. Бұл сөз өнерінің эстетикалық, танымдық, көркемдік болмысын, автордың шығармашылық дербестігін дәйектейді. Көркем туындыдағы дискурсивті элементтер оның мазмұндық-стильдік мәнін тереңдете түседі. Яғни, қаламгер өзінің ой-тұжырымын тек көркем шығарманың аясында ғана емес, шынайы болмысқа да кіріктіре алады. Әдебиет шынайы өмірдің бейнесі болғандықтан, бұл құбылыстың болуы да заңдылық.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы.

Зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері 20 ғылыми мақалада баяндалды. Соның ішінде 5 халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарында, 4 шетелдік халықаралық конференцияда, 9 ҚР ҒЖБМ Білім беру және ғылым саласын бақылау және аттестация Комитеті бекіткен тізіміне енетін ғылыми басылымдарда, 2 Скопус ақпараттар базасына енетін импакт факторлы басылымда жарық көрді.

Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «6D020500– Филология» ғылымдары мамандығы бойынша зерттеулерді бағалауға құзыреті бар Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы мәжілісінде талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.